

Наука як щось існуюче і вичерпне є найбільш об'єктивним і позаособистим з усього, що відомо людині. Однак наука як щось, що тільки зароджується, або як мета така ж суб'єктивна і психологічно зумовлена, як і всі інші прагнення людей.

А. Ейнштейн

§ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Термін „теорія” грецького походження і в перекладі означає — спостереження, розгляд, дослідження. Це система понять і уявлень про дійсність, що утворюється в процесі пізнавальної діяльності людини; система понять у тій чи іншій галузі знань.

Теорія включає в себе сукупність абстрактних пізнавальних образів — понять, концепцій, ідей, уявлень тощо, які обслуговують практичну діяльність людей. Цінність теорії полягає в тому, що вона нерозривно пов'язана з практикою, яка ставить перед нею нові завдання і вимагає їх розв'язання. Практика та її результати в загальному вигляді органічним елементом входять до теорії. Про практичну значимість теорії дуже влучно повідомляє відомий афоризм: немає нічого більш практичного, ніж хороша теорія.

Будь-яка теорія має складну структуру, а відповідно і зміст.

Відомий український теоретик О. В. Сурілов стверджував, що термін „теорія” має багато значень. Серед них він, зокрема, називає: розгорнуте вчення, систему поглядів, висловлювання, мислення, що несуть різноманітну інформацію і можуть відрізнятися одне від одного за змістом, формою і ступенем складності. Проте, оскільки наведене не вичерпує всього переліку можливих значень слова „теорія”¹.

Ті чи інші теорії обумовлені рівнем виробництва, науки, історичною обстановкою. Неабияке значення щодо їх виникнення і розвитку мають соціальні умови та пануючі у відповідний період порядки, що сприяють чи навпаки гальмують створення прогресивних наукових теорій.

Значення теоретичних знань, їх цінність визначаються соціальним замовленням на них, їх соціальною необхідністю для більш ґрунтовної, а отже й правильної орієнтації у фактичній дійсності, у соціальній практиці, для більш глибокого її наукового аналізу та відповідного спрямування.

Теорія держави і права, як і будь-яка наука, що відображає сферу людської діяльності, має на меті виробити і теоретично систематизувати об'єктивні знання про дійсність, у першу чергу про державу і право, які посідають важливе місце у житті суспільства.

Протягом усієї історії розвитку людської цивілізації (зробити висновок про це дозволяє суспільна практика) держава і право виступали як активна сила, що керує долями людей, спільностей, суспільств. Складаючи лише частину, хоча і важливу, суспільно-політичної структури будь-якого цивілізованого суспільства, ці інститути настільки зрослися з ним, що в очах багатьох мислителів минулого ототожнювалися із суспільством. Теорія держави і права, вивчаючи ці складні за своєю природою суспільні явища, ставить перед собою завдання науково, тобто об'єктивно, правильно і по можливості повно, розкрити природу держави і права.

Тільки такий підхід має для суспільства і його розвитку, реальне значення як теоретичне,

так і практичне.

Як виникла теорія держави і права? Відомо, що спочатку сформувалися галузеві науки. Отже, вона виникла як посередник між галузями юридичних наук і соціологією. Слід зазначити, що загальна теорія держави і права не одразу постала з такою назвою і змістом. Вона створена у XVI—XIX ст. на основі енциклопедії права і філософії права, а потім поступово включена в загальну теорію права, яка охоплює філософське осмислення державно-правової дійсності та найбільш загальні уявлення про державу і систему юридичних наук.

Із різних визначень науки теорії держави і права можна навести для прикладу таке: наука про державу і право — це система знань про загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ. Теорія держави і права досліджує ці явища в цілому і тому має фундаментальний (загальнотеоретичний) характер.

З'ясуємо спочатку поняття "закономірність", виходячи з певного змісту, маючи на увазі зв'язки між різними явищами і процесами, що відбуваються в об'єктивному світі і мають цілу низку ознак.

Отже, закономірність:

по-перше, як правило, це зв'язки причинно-спадкової залежності одних явищ (процесів) від інших зв'язків, взаємодій;

по-друге, це зв'язки об'єктивні, тобто такі, що не залежать від волі людей;

по-третє, такі зв'язки є необхідними, тобто вони виникають неминуче; у

по-четверте, це загальні зв'язки, які мали поширення в різні епохи, в різних країнах та у різних народів і характеризують явища (процеси) в основних рисах;

по-п'яте, ці зв'язки є тривалими, існують довгий час і не можуть зникнути, зруйнуватись під дією інших явищ, із якими дані явища так чи інакше пов'язані (взаємодіють).

Для теорії держави і права в системі універсальних зв'язків, яким притаманні названі вище ознаки, важливі, а тільки ті, які пояснюють властивості цих інститутів як особливих (специфічних) явищ суспільного життя, відмінних від усіх інших явищ. Саме ці сторони закономірних зв'язків дозволяють відрізнити предмет теорії держави і права від предметів інших суспільних наук.

Таким чином, підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що в теорії держави і права закономірність — це об'єктивний, необхідний, спільний і стійкий зв'язок державно-правових явищ і процесів між собою і з іншими суспільними явищами, зв'язок, який втілює (породжує) якісну визначеність державно-правових явищ, їх політико-юридичні властивості.

Теорія держави і права, вивчаючи державно-правові явища і процеси, спирається на філософські знання як на знання найвищого, теоретичного рівня, оскільки філософія вивчає загальні властивості та закономірності розвитку природи, суспільства, мислення. Філософські категорії — явище і суть, форма і зміст, аналіз і синтез, причина і наслідок, свідоме і несвідоме, право і безправ'я тощо — є початковими знаннями, які в теорії держави і права конкретизуються відповідно до державно-правових процесів.

Таким чином, застосування філософських категорій у цій конкретній сфері дозволяє науково достовірно обґрунтувати загальнотеоретичні знання про державу і право у вигляді категорій (понять) теорії держави і права. Подібне перетворення знань досягається шляхом конкретного вивчення об'єктивної діалектики розвитку держави і права. Джерелом такого знання є всі разом узяті юридичні науки. Проте на початковому етапі найважливішим джерелом є історія держави і права. Багатий фактичний матеріал цієї науки використовується з метою засвоєння діалектики розвитку держави і права як об'єктивних явищ суспільства на певній стадії його розвитку. Саме такий матеріал допомагає засвоїти категорії теорії держави і права як теоретичне відображення діалектики розвитку державно-правового життя суспільства.

У процесі вивчення теорії держави і права постійно використовують наукові поняття, в

яких відображені реальні процеси життя держави і права, причому кожне поняття фіксує окремі їх якості, не припускає повторення.

У системі понять теорії держави і права головну теоретичну і пізнавальну роль виконують найбільш загальні поняття, які іменують категоріями. Вони є результатом максимального узагальнення: "сутність держави", "форма держави", "сутність права", "форма права", "правовідносини", "система права", "законність" тощо.

Зміст понять теорії держави і права об'єктивний, у ньому відображені державно-правові закономірності. Закономірність — це внутрішній і необхідний зв'язок між кількома суспільними явищами. Виявити закономірності — означає зрозуміти суть явища чи процесу, пізнати закони розвитку держави і права, встановити причини і наслідки тощо.

Глибоке засвоєння понять (категорій) теорії держави і права вимагає не простого заучування відповідних визначень, а творчого їх засвоєння, оскільки кожне з них має свій зміст, який відображає об'єктивну закономірність, властивості того чи іншого боку державно-правового життя. Проте ці закономірності, властивості розвиваються, не залишаються незмінними, на кожному відрізку часу постають у новому вигляді, тому й зміст понять (категорій) також розвивається (у залежності від того, як наукова думка відображає хід розвитку об'єктивної реальності).

Для того, щоб засвоювати категорії з урахуванням їх історичного розвитку, необхідно збагачувати свою пам'ять фактами сучасного життя суспільства, соціальних груп, держав. Але завдання не обмежується простим переліком фактів. Факти і явища потрібно аналізувати в контексті конкретних категорій і понять, тобто з точки зору закономірності їх зв'язків.

Творчий характер пізнання держави і права, використання існуючих категорій у цьому процесі, як у теперішньому, так і в майбутньому, зумовлюють їх методологічну сутність.

У спеціальній юридичній літературі головна увага приділяється онтологічній стороні понять, тобто розкриттю їх змісту, хоча методологічний бік вимагає вміння і навиків використання категорій у процесі пізнання державно-правових явищ.

Оскільки поняття — не простий результат формальних визначень, тому й оперування ним не може зводитися до формального "підведення" під нього фактів державно-правового життя. Теорія держави і права ставить за мету виявити співвідношення між змістом понять і їх реальним еквівалентом (аналогом) у державно-правовій діяльності. Тому слід перевіряти, чи дійсно факти, які вивчаються, охоплюються тими чи іншими категоріями, а також — в якому саме зв'язку вони перебувають між собою.

Саме з наукової ролі понять (категорій) впливає можливість оперувати ними у процесі навчання. Власне, достовірний, фактичний матеріал, що характеризує суспільство і право, повинен засвоюватися з точки зору суб'єктивного аналізу змісту категорій і зв'язку між ними. Інакше кажучи, матеріал не просто запам'ятовується, а ніби "фільтрується" і "сортується" через призму тих чи інших категорій.

Таким чином, кожна категорія теорії держави і права має свої онтологічну, гносеологічну і методологічну сторони і є частиною логічно стрункої, пронизаної відповідним ієрархічним початком системи категорій, пов'язаних між собою в логічну субординацію.

Основу цієї субординації складають загальні початкові категорії — "сутність держави" і "сутність права". На їх базі інші загальні основні категорії, в яких конкретизуються початкові, відображають розвиток держави і права як особливих форм суспільного життя. Загальні категорії глибокі за своїм змістом і потребують конкретизації через інші категорії. Ця необхідність пояснює той факт, що всі категорії знаходяться в ієрархічній залежності одна від одної, ніби продовжують одна одну в ланцюзі конкретизації.

Які всі інші юридичні науки, теорія держави і права належить до суспільних наук і характеризується такими ознаками:

- а) є загальнотеоретичною юридичною наукою;
- б) являє собою систему теоретичних учень, поглядів, теорій, концепцій, взаємопов'язаних положень, доктрин та інших знань про державу і право;

- в) досліджує державу і право як загальносоціальні явища;
- г) має свій предмет, методи, джерела та систему дослідження;
- д) її теоретичні знання повинні проходити через свідомість людини.

Отже, теорія держави і права розкриває різноманітні об'єктивні закономірності, тобто зв'язки, якими вони є у реальній дійсності. Набуті знання фіксуються в загальних категоріях, які і є базою (основою) для більш детальних досліджень в інших юридичних науках (зокрема галузевих), що покликані концентрувати спеціальні теоретичні знання, практичні рекомендації і засоби правового регулювання різних суспільних відносин.

Визначаючи місце теорії держави і права у системі юридичних наук, слід з'ясувати елементи цієї системи. Існують різні підходи до розгляду системи юридичних наук. Вища атестаційна комісія України затвердила таку систему наукових спеціальностей:

- теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень;
- конституційне право;
- цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право;
- господарське право; господарський процес;
- трудове право; право соціального забезпечення;

- земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право;
- теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право;
- кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;
- кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
- судоустрій; прокуратура та адвокатура;
- міжнародне право;
- філософія права.

До цього переліку включено не всі існуючі сьогодні юридичні науки.

Таким чином, теорія держави і права виступає як загальноправова, методологічна базова наука в системі юридичних наук. Її висновки, загальнотеоретичні положення є основою для розв'язання спеціальних питань галузевих наук.

Отже, теорія держави і права — це загальнотеоретична юридична наука, що включає систему методологічних юридичних знань про державно-правову дійсність, які відображаються у свідомості людини і досліджуються у процесі виникнення, розвитку, функціонування, призначення та розгляду сутності державно-правових явищ.

Спираючись на власну теорію, інші юридичні науки виходять із методологічних положень теорії держави і права. По суті, теорія держави і права — це логіка юридичної науки, азбука юриспруденції, без якої неможливо вивчати галузеві юридичні науки.

Вона служить джерелом, імпульсом правового прогресу з широкого спектра правової дійсності: у правотворчості, у практиці вдосконалення державного апарату, у правореалізації, у правовому вихованні та інших аспектах практичної діяльності, в наступних наукових дослідженнях та оволодінні юридичними реаліями.

Отже, теорія держави і права відповідним чином взаємодіє з державно-правовою практикою та галузевими юридичними науками. В характеристиці цієї взаємодії дістає вияв специфіка теорії як галузі знань.

§ 2. ПРЕДМЕТ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Предмет будь-якої науки, в тому числі теорії держави і права — це галузь пізнання об'єктивної реальності, на яку спрямоване наукове дослідження. Іншими словами, це те, що вивчає ця наука. У такому випадку йдеться про найбільш суттєві сторони держави і права. Це об'єкт вивчення спеціальних юридичних дисциплін.

Теорією держави і права доведено, що ці явища існували не завжди, а виникли лише на певному етапі розвитку суспільства. Держава і право важливі лише за наявності людського суспільства, за умов існування людського осередку, хоч би яким малим і примітивним він не був.

Держава і право тісно взаємопов'язані й окремо не існують. Держава встановлює правові норми і забезпечує їх виконання, право ж закріплює структуру держави, її функції, компетенцію і відтак вносить чітку визначеність у здійснення державою політичної влади.

Тому теорія держави і права вивчає ці інститути в їх єдності і нерозривному зв'язку, аналізує загальні закономірності, за якими розвиваються як держава, так і право. Вона вивчає державу в її правовому оформленні, а право — в державному вираженні з урахуванням його соціально-економічної обумовленості, політичного призначення.

Держава, встановлюючи норми права, забезпечує їх реалізацію, а для цього їй необхідне право як засіб примусу. Законодавство, як правило, є юридичною основою існування і функціонування всіх ланок політичної організації суспільства. Тому неможливо пізнати сутність держави і права, досліджуючи їх окремо. Наука тоді є наукою в повному розумінні цього слова, коли вона вивчає реально існуючі явища і процеси незалежно від волі і свідомості людей. Однією з таких юридичних наук є теорія держави і права.

Більшість учених визнають, що виникнення та розвиток держави і права не залежать від волі та свідомості людей, оскільки це закономірний процес суспільних відносин. Така закономірність є предметом наукового пізнання, яка складає особливу сферу суспільного пізнання.

Теорія держави і права вивчає далеко не всі закономірності розвитку держави і права, а переважно загальні, основні та супутні їм специфічні, що визначають державно-правову надбудову в цілому, а також сутність державно-правових явищ і процесів:

- закономірності виникнення держави і права, зміст їх історичних типів;

- механізм, внутрішні та зовнішні функції держави;
- призначення апарату публічної влади, ознаки держави і права;
- у загальному плані розглядає форми реалізації права, а також юридичну відповідальність тощо.

Загальні закономірності — це такі необхідні, причинно обумовлені зв'язки і відносини, які визначають розвиток держави і права. Проте кожен їх історичний тип має "власні" спільні закономірності, які також є предметом розгляду теорії держави і права. Наприклад, встановлено, що, незважаючи на специфіку виникнення держави і права в Афінах, Стародавньому Римі та у германців, загальними закономірностями такого процесу для всіх народів було виникнення моногамної сім'ї, приватної власності і протилежних соціальних груп, прошарків.

Предмет теорії держави і права не співпадає з предметом інших галузевих юридичних наук. Предметом теорії держави і права є переважно загальні закономірності виникнення, розвитку, призначення і функціонування держави і права. Тому її називають загальною теорією держави і права на відміну від теорії конституційного права, теорії цивільного та кримінального права тощо.

Таким чином, предметом теорії держави і права є вивчення системи загальних та окремих специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування держави і права, що розглядаються як цілісні інститути суспільства.

Її предмет включає загальну характеристику: а) навчальної дисципліни і юридичної науки; б) держави; в) права; г) окремих питань з урахуванням спеціалізації теоретичних знань.

Цілком зрозуміло, що економіка, політика, філософія, мораль та певні сфери культури в

тій чи іншій мірі впливають на державу і право та, у свою чергу, відчують їх вплив на собі. Всі ці явища об'єктивної дійсності різні за своїм впливом. Для істориків, політиків, соціологів, які вивчали соціальні процеси, керуючись вільною суб'єктивною свідомістю, але не володіли науковим методом пізнання, ця взаємодія була хаотичним нагромадженням різного за своїм характером матеріалу.

Переважала істина в залежності від поглядів дослідників, хоча вони вирішували спільне завдання: відобразити в поняттях логіку історичного розвитку державноправових процесів і явищ у їх нерозривному зв'язку із законами розвитку суспільства. Процес зміни одного типу держави і права іншим не залежить від волі та свідомості людей — він є історично закономірним явищем.

Отже, теорія держави і права з'ясовує об'єктивні закони суспільного розвитку, відображені в державі і праві, їх соціально-політичну мету, розкриває весь механізм державно-правового регулювання суспільних відносин і тенденції його розвитку.

Щодо зв'язку держави і права з суспільними, перш за все з економічними відносинами, то слід сказати, що вони не є їх простим зліпком. Останні відображаються у свідомості політичних сил, які стоять при владі, формують у них певні політичні та правові переконання, на основі яких формується державна воля, виражена як закон.

Тому теорія держави і права вивчає також і політичні відносини, вплив правової ідеології на розвиток цих інститутів. Нарешті, вона вивчає правові відносини і те як право здійснює вплив на суспільні відносини.

Таким чином, теорія держави і права як юридична наука досліджує:

- а) предмет, методи, функції, систему, становлення, розвиток та значення загальної теорії держави і права для підготовки юристів в Україні;
- б) виникнення і розвиток держави, її взаємовідносини з суспільством, природою, економікою, політикою, правом та людиною;

- в) поняття держави та багатогранність її розуміння;
- г) форму, механізм, функції держави;
- г) поняття, ознаки та напрями побудови в Україні правової держави та громадянського суспільства;
- д) різні підходи до праворозуміння;
- е) поняття, ознаки, принципи, форми, функції права як волевиявлення Української держави та громадянського суспільства;
- е) систему права і систему законодавства, форми та види його систематизації;
- ж) норми права та їх співвідношення з іншими соціальними нормами;
- з) правореалізацію і правовідносини;
- и) правову поведінку і юридичну відповідальність;
- і) законність, правопорядок, суспільний порядок та дисципліну;
- ї) правосвідомість, правову культуру та правове виховання;

й) правове регулювання та його механізм;

к) правові системи та їх види;

л) охоронну систему та правоохоронну діяльність;

м) тлумачення норм права; н) процесуальне право;

о) правовий статус особи та роль правоохоронних органів у забезпеченні реалізації прав людини і громадянина та ін.

Предмет теорії держави і права, як і будь-якої науки, не залишається незмінним. Соціальна практика в нашій країні і за кордоном ставить перед наукою все нові й нові питання, які потребують теоретичного осмислення і вирішення на основі політичного узагальнення і практики. Теорія, яка перевірена практикою і має науковий характер, вказує шлях державно-правового будівництва, допомагає досягти найбільших успіхів у цій справі. В першу чергу потрібно дослідити такі проблеми:

- закономірності розвитку апарату влади і управління, шляхи підвищення його ефективності;
- шляхи розвитку політичної системи, демократії, удосконалення форм представницького та безпосереднього народовладдя;
- шляхи вдосконалення системи права і розробка основ систематизації законодавства, практики його реалізації;

- аналіз проблеми реалізації законності як невід'ємного компонента життя українського суспільства;
- роль права як регулятора суспільних відносин у період переходу до ринкової економіки;
- мета впливу держави і права на суспільні відносини, функції права тощо.

Погляд на державу і право як на історично закономірні інститути людського суспільства є логічним висновком учення про суспільство. Теорія держави і права вивчає державно-правові явища в тісному і нерозривному зв'язку з іншими феноменами цивілізованого суспільства. Тому правильна теорія не може обійтись без узагальнення практики державного будівництва і реалізації права в правовідносинах. Володіючи теоретичною наукою, можна пояснити минуле, зрозуміти сучасні явища і зазирнути в майбутнє. Проте держава і право не є пасивним наслідком цих процесів, вони є відносно самостійною, активною силою. Держава і право постійно впливають, перш за все, на економіку, а відтак на весь хід історії. В сучасних умовах соціально-політичний розвиток в усіх країнах світу характеризується зростанням ролі держави і права в житті суспільства.

У всіх юридичних навчальних закладах теорія держави і права викладається як фундаментальна, обов'язкова навчальна дисципліна. Вона має свій предмет і методи вивчення, свої джерела і систему навчального курсу.

Предметом навчального курсу є вивчення загальних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права, інших державно-правових явищ.

Система навчального курсу включає такі основні блоки: а) вступ до курсу загальної теорії держави і права; б) суспільство, держава, право; в) загальне вчення про державу; г) загальне вчення про право; і) характеристика окремих явищ та процесів державно-правової дійсності з урахуванням специфіки вищого навчального закладу.

§ 3. МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Кожна наука в процесі пізнання свого предмета виробляє свій метод. Має його й теорія держави і права. Метод — це найбільш широкий, загальний підхід до вивчення того чи іншого і природного, і суспільного явища, із застосуванням якого можна досягти успіху в кожній галузі науки. Методологічна культура юриста це його світоглядна зрілість, соціологічна грамотність, правова інформованість і професійна майстерність. Власне, значення методології не обмежується лише вивченням загальної теорії держави і права, інших юридичних наук, вона необхідна і для практичної діяльності.

Методологія (від грецького слова "метод" — шлях до чогось, "логос" — наука, вчення) — це:

- а) система підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження;
- б) вчення (теорії) про їх використання при дослідженні державно-правових явищ. Основу методології юридичної науки становлять, зокрема:

- філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, у тому числі державно-правових, закономірностей та можливості їх пізнання, здобуття істинних знань про них);

- загальнонаукові методи, тобто такі, які використовуються в усіх або у більшості наук. До них належать:
 - загальносоціологічний, що характеризується застосуванням методів матеріалістичної діалектики при вивченні та дослідженні предмета науки;

 - конкретно-соціологічний — спрямований на дослідження та вивчення причин і обставин впливу держави і права на соціальні явища;

 - статистичний — застосовується при дослідженні і вивченні кількісних аспектних змін у державно-правовому житті та обробляє ці результати для наукових і практичних цілей;

 - формально-логічний — досліджує і вивчає державно-правові явища за допомогою основних законів формальної логіки;

 - метод аналізу — вивчає юридичні особливості державно-правових явищ, їх класифікацію та взаємозв'язок з іншими явищами суспільного життя;

 - історичний — досліджує і вивчає державно-правові явища в їх історичному розвитку;

 - системно-функціональний метод досліджує і вивчає державу і право за

допомогою системно-функціонального підходу;

— кількісного і якісного аналізу — досліджує і вивчає кількість державно-правових явищ, що дає можливість конкретизувати властивості їхньої якості;

— порівняльний — дає змогу досліджувати і вивчати державно-правові явища, порівнюючи їх і визначаючи їх тотожність чи відмінність;

- групові методи, тобто такі, котрі застосовуються лише у певній групі наук, наприклад, тільки у суспільствознавстві (скажімо, метод конкретно-соціологічного дослідження);

- спеціальні методи, тобто прийнятні для дослідження предмета якоїсь однієї науки: наприклад, у юриспруденції — з'ясування (тлумачення) юридичних норм, спеціальні прийоми узагальнення юридичної практики.

Дослідницькі методи можна поділити також — дещо умовно — на емпіричні (спроби виявлення, фіксування, збирання, систематизації інформації про факти і явища) і теоретичні (спроби тлумачення, пояснення зібраних даних, побудови понять, концепцій, прогнозів тощо).

Усі названі групи методів безумовно необхідні для проведення повноцінного, всебічного, завершеного державно-правового дослідження; кожна з них може знадобитися на якомусь етапі дослідження, тому вже навіть через це методологія має бути множинною, плюралістичною. Проте роль цих методів у науковому пошуку неоднозначна.

Скажімо, філософсько-світоглядні підходи визначають саму стратегію дослідження, його загальну спрямованість, орієнтують на знаходження, відбір, нагромадження цілком визначених у соціально змістовому відношенні фактів і, нарешті (що, мабуть, найголовніше), зумовлюють характер і зміст оцінювання (інтерпретації) отриманих результатів дослідження. А без такого оцінювання соціальне пізнання неможливе.

Радикальні зміни, що їх зазнали в останній чверті XX ст. — початку XXI ст. державно-правові явища в усьому світі, особливо у країнах Східної Європи та незалежних державах, що постали після розпаду СРСР, зумовили необхідність адекватної реакції з боку правознавства цих країн. Приведення самої науки у відповідність із соціальними реаліями потребує передусім її методологічного переозброєння. А це, вочевидь, стає можливим головним чином на шляху звільнення її від колишньої заідеологізованості, демонополізації методологічних підходів, плюралізації використовуваних методів дослідження, що, врешті, є необхідною передумовою об'єктивності пізнання державно-правових явищ, поступального розвитку юридичної науки, свободи наукової творчості. Сучасна методологічна ситуація у суспільствознавстві України та інших пострадянських країн, яка характеризується переходом від уніфікованої, єдино дозволеної, «одержавленої» методології до різноманітних методологічних засад, парадигм, підходів, так чи інакше поширюється і на вітчизняне правознавство. Демонополізація, тобто «роздержавлення», методології — безперечно, плідний процес, який збагачує, демократизує пошуки істини, вивільняє та стимулює дослідницьку енергію, дозволяє повніше і різнобічніше досягнути предмет цієї науки — специфічні державно-правові закономірності. Вже сьогодні зафіксовано позитивні результати такої методологічної тенденції, втілені, зокрема, у переосмисленні «класичних» і у запровадженні нових понять вітчизняного загальнотеоретичного правознавства — таких, наприклад, як «права людини», «права нації», «правова держава». Ці результати відображені і в останніх фундаментальних законах — Конституції України 1996 року та ін.

Але методологічний плюралізм не повинен перетворюватися на методологічний анархізм, методологічну нерозбірливість, сваволю, «всеїдність». Така ситуація (а її симптоми можна спостерігати яку правознавстві, так і в інших суспільних науках сучасної України) не наближає, а віддаляє від положень, адекватних предметів дослідження, гальмує формування практично корисних висновків. Запобігти таким небажаним «витратам» зазначеного процесу можливо, як видається, за умови дотримання принаймні трьох загальнометодологічних постулатів:

1. Об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом. Саме предмет дослідження (тобто певна грань, бік, аспект об'єкта дослідження) «веде» за собою й дослідницький метод, визначає межі його застосовуваності і прийнятності. Наприклад, коли йдеться про можливість застосування математичних методів у правознавстві, то навряд чи можна не погодитися з таким твердженням, що перш ніж рахувати, треба визначити, а що ж, власне, слід рахувати; на останнє запитання не зможе дати відповідь жодна математична наука.

2. Необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв. Не можна не бачити того, що у разі, коли поняття істинності розуміти як відповідність суспільствознавчих положень об'єктивним інтересам (потребам) окремих людей або окремих частин соціально неоднорідного суспільства, тоді доведеться визнавати плюралізм істин: їх буде стільки, скільки існуватиме видів таких «часткових», групових інтересів. Такий «плюралізм» став би своєрідним виявом агностицизму і виправданням будь-яких акцій, аби тільки вони відповідали чийсь інтересам.

3. Спроможність дослідницького методу наближати до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не призводити до приховування, затушовування її. Такою сутністю є здатність явища задовольняти інтереси певної частини соціально неоднорідного суспільства (а інколи — і всього суспільства). Очищення методології від ідеологічної заангажованості не означає її свободу від фактологічної, логічної, а врешті-решт істиннісної «дисципліни», свободу від звертання до такого визначального критерію правильності методології, як реальні наслідки впровадження її результатів у суспільну практику. Саме практика й визначає, якою ж має бути методологія. Водночас практика переконливо свідчить про неможливість існування методології соціального пізнання, абсолютно нейтральної у соціально орієнтованому, соціально змістовому відношенні, тобто методології соціально дистильованої, «очищеної» від залежності, від впливу з боку загального світогляду, переконань й установок дослідника. А такий світогляде конкретним продуктом певних соціальних і природних умов, обставин життя його носія або тієї частини суспільства, інтересам якої об'єктивно відповідають результати дослідження. Дотримання саме такої дисципліни — необхідна передумова евристичної ефективності методів юридичної науки¹.

Беручи до уваги сказане, методологію теорії держави і права слід визначити як складне утворення, що включає в себе цілу систему різноманітних підходів, методів, логічних прийомів та інших можливих засобів пізнання і впливу на державно-правові явища.

Слід звернути увагу на одне дуже важливе питання. Нині дуже поширеним є уявлення про так звану деідеологізацію науки, політики, конституції — взагалі суспільного життя. Все це негативно впливає і на підхід до проблеми методології. Без сумніву, слід рішуче відмежуватися від теоретичних концепцій, які пов'язували і пов'язують матеріалізм і діалектику з питанням класової боротьби, насильством як природним засобом історичного розвитку, усім тим, що було притаманним ортодоксальному більшовизму, який привів Україну до глибокої кризи. Але матеріалізм, матеріалістичний погляд на історію, діалектика як метод сприйняття дійсності аж ніяк не втратили наукової вартості, отож, першочергове завдання полягає в тому, щоб наші погляди на життя, реальні умови розвитку держави і права будувалися не на волюнтаристських настановах, а на дійсно

об'єктивному сприйнятті світу.

Оскільки методологія є вихідним у механізмі юридичного пізнання, метод слід розглядати як її вихідну базисну категорію. В юридичній і філософській літературі найбільш поширеним визначенням методу є вказівка на те, що це спосіб побудови і обґрунтування системи знань: сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності.

Методологічною основою теорії держави і права є об'єктивний матеріалізм філософська наука про найбільш загальні закони розвитку об'єктивного світу, людського суспільства і мислення. Її методологія дозволяє проникнути за межі зовнішніх ознак явищ суспільного життя, побачити їх зв'язки, пізнати закони, яким вони підпорядковані. Саме в цьому полягає головне завдання методології.

Вчення про форми і методи теоретичного мислення історично розвивались у рамках філософії. Наукою про істину є діалектична логіка, яка не існує без матеріалістичної діалектики. Основні засади діалектичної логіки:

- а) всебічне охоплення предмета "в мисленні";

- б) розгляд предмета "в його розвитку" шляхом аналізу всієї людської практики з метою повного "визначення" предмета;

- в) розуміння того, що абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Будь-яка юридична наука, в тому числі й основна в цій галузі — теорія держави і права, повинна творчо використовувати категорії філософії. Категорії філософії виступають у якості основи наукової методології теорії держави і права. Методологічне і теоретичне значення конкретних категорій велике. Це — "основа", "кістяк" знання та інструмент нових наукових надбань. Ще чекають свого дослідника такі категорії діалектики, як можливість і дійсність (при дослідженні, наприклад, проблеми суб'єктивного аспекту правопорушення), форма і зміст (при дослідженні проблем, що стосуються норми права, нормативно-правового акта тощо); сутність і явище, простір і час, ціле й частина та інші.

По-новому мають бути використані і закони діалектики (єдності й боротьби протиріч, переходу кількісних змін в якісні, заперечення заперечення). Так, у юриспруденції увагу традиційно зосереджували на боротьбі протилежностей, хоча діалектика передбачає також їх єдність.

Наголос робили на майже обов'язковому революційному подоланні протиріч, в той час, як діалектика не заперечує, і ролі еволюційних процесів. Перебільшувалось заперечення як таке, і навпаки — применшувалось або й ігнорувалось положення проте, що діалектичне заперечення передбачає і наступність, зв'язок нового зі старим. Теорія держави і права, вивчаючи загальні закономірності динаміки державно-правових явищ, разом із тим розкриває тенденції та визначає прогнози розвитку держави і права, виробляючи і більш конкретні, практичні висновки і рекомендації. Потрібно тільки постійно пам'ятати, щоб рекомендації спирались не лише на загальний зміст, але й на конкретний аналіз явищ дійсності.

Теорія держави і права в процесі пізнання державно-правових явищ використовує:

а) загальнонаукові методи (формально-логічний, соціологічний, системний, структурно-функціональний, історичний, статистичний, метод сходження від абстрактного до конкретного та ін.);

б) загальнологічні методи теоретичного аналізу (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, аналогія, моделювання);

в) специфічні наукові методи (техніко-юридичного аналізу, порівняльного правознавства, конкретизації і та ін.).

Таким чином, методологія теорії держави і права за своєю структурою складна. Вона є внутрішньо організованою системою загально-філософських і приватно-наукових принципів, прийомів, засобів пізнання державно-правової надбудови. Методологія постійно змінюється, збагачується задля більш глибокого вивчення предмета дослідження — держави і права, які перебувають у постійному розвитку.

На завершення слід зазначити, що розробка нових методів і оволодіння ними питання досить складне, але розвиток теорії держави і права в Україні слід починати саме із методології цієї науки.

§ 4. ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ НАУК

У сучасних умовах розбудови правової системи України, що базується на зміцненні гарантій прав людини і громадянина, важливим є піднесення на належний рівень вищої юридичної освіти, яка повинна забезпечувати підготовку всебічно грамотних працівників, переконаних у необхідності активної, творчої діяльності. Вузькопрофесійний, вузькоюридичний підхід до цієї справи не виправданий хоча б тому, що будь-яке правове питання перебуває в полі зору суспільства.

Саме тому значення теорії держави і права, яка містить світоглядні аспекти державно-правового життя взагалі та юридичної діяльності зокрема, стає ще більш зрозумілим. Властиво, світогляд не обмежує юриста рамками приватного інтересу, юридичних конструкцій і функцій. Навпаки — він виводить його на шлях служіння суспільному ідеалу, діяльності в ім'я загальнодержавних, групових та індивідуальних інтересів. Останнє часто ставиться навіть на перше місце, оскільки задоволення таких інтересів посилює позиції правової держави і служить розвитку громадянського суспільства.

Значення загальної теорії держави і права визначається особливостями її предмета і, відповідно, функціями цієї науки.

На рівні загальних закономірностей теорія покликана констатувати, що і як відбувається у сфері держави і права, а потім пізнати і пояснити, чому так відбувається. Це завдання онтологічної функції, суть якої полягає в об'єктивному розкритті існуючої реальності.

Теорія держави і права в системі юридичної науки виконує методологічну функцію, оскільки успіх будь-якого пізнавального пошуку юриста знаходиться у прямій залежності від його теоретичної культури, від глибини оволодіння ним теорією держави і права, її понятійним апаратом, а також від того, наскільки теорія використовується юристом як керівництво до дії. Властиво, будь-яку теорію надзвичайно важко оцінити, тим більше, якщо вона правильна. Критерієм правильності теорії є практика. Теоретичні знання і теоретична культура юриста дозволяють безпомилково відшукати належну до виконання правову норму й ефективно реалізувати її на практиці.

Основне значення теорії не обмежується пізнанням держави і права. Відповідні розділи науки викладаються так, щоб визначити засоби, які впливають на розвиток соціальних зв'язків. З урахуванням цього, принципового значення набувають такі функції науки, як ідеологічна, практична, системотворча, евристична, комунікативна, навчальна, прогностична.

Ідеологічна функція органічно пов'язана із самою природою теоретичного мислення, кінцевим результатом якого є народження ідей. Ідеї як продукт теоретичного мислення реалізують себе як необхідний матеріал для творчої реформаторської діяльності у сфері державно-правового життя суспільства.

Вони відображають цілі державно-правової активності і стають засобом їх досягнення. Так, ідея "правової держави" є метою розвитку нашого суспільства і засобом його досягнення. Це дає можливість зробити висновок, що ідеї, розроблені теорією держави і права, є відображенням і передбаченням реального буття державно-правової дійсності, спонуканням до дії, що перетворює цю дійсність.

Теорія держави і права виконує евристичну функцію (евристика — мистецтво знаходження істини, що виражається в поглибленому пізнанні основних закономірностей державно-правового життя, з'ясуванні їх тенденцій, відкритті нових закономірностей розвитку держави і права). Аналітичний підхід до вивчення цих питань дозволяє розглядати по-новому не лише сучасність, не тільки передбачати майбутнє, але й оцінювати минуле.

Системотворча функція теорії держави і права виступає як процес, зумовлений властивостями єдності і диференційованості державно-правової надбудови суспільства. Саме вона об'єднує всю юридичну науку в струнку пізнавальну систему, визначає її інтегральну єдність.

Комунікативна функція дозволяє вирішити, зокрема, проблеми наближення юридичної науки до рівня розвитку науки в цілому, оскільки теорія держави і права постійно збагачується за рахунок найновіших досягнень інших галузей знання, пристосовує їх до потреб юридичної науки.

Прогностична функція знаходить вираження у прогнозуванні подальшого розвитку держави і права на основі адекватного відображення його об'єктивних закономірностей. Істинність гіпотез, висунутих нею, перевіряється практикою. Прогнози, зрозуміло, не завжди виправдовуються.

Навчальна функція теорії держави і права полягає в тому, що як навчальна дисципліна вона викладається в більш-менш популярній формі, спрощеній до рівня можливостей її активного сприйняття особами, що не мають попередньої юридичної підготовки. Завдяки цій якості вона стає своєрідним ключем до оволодіння юридичними знаннями.

Особу, що готує себе до практичної діяльності, більше зацікавить практичноорганізаторська функція, яка підвищує рівень престижності теорії держави і права. Теорія, перевірена практикою, має науковий характер, вказує шлях державно-правового будівництва, допомагає досягти найбільших успіхів у цій справі.

У тісному зв'язку із вченням про функції загальної теорії держави і права перебуває питання про її місце і роль у системі юридичних наук. Ці науки можна класифікувати

таким чином:

- 1) історико-теоретичні науки (теорія держави і права; історія держави і права; історія політичних і правових учень);
- 2) галузеві юридичні науки (кримінальне право; цивільне право; адміністративне право тощо);
- 3) міжгалузеві юридичні науки (прокурорський нагляд; господарське право; природоохоронне право тощо);
- 4) науки, які вивчають міжнародне право і право зарубіжних країн;
- 5) спеціальні прикладні юридичні науки (судова медицина; судова психіатрія; криміналістика тощо).

У системі юридичних наук загальна теорія держави і права допомагає визначити не тільки ті чи інші державно-правові явища, але і їх суть, закономірності їх розвитку. Теорія держави і права потрібна студентам-юристам, щоб краще зрозуміти історію держави і права. Вона дає теоретичну базу для вивчення окремих галузей права, а також допомагає правильно реалізовувати чи застосовувати норми права, закони, приймати обґрунтовані рішення. Тому загальна теорія держави і права й виступає в системі юридичних наук як наука методологічна за своїм характером.

§ 5. ЗНАЧЕННЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ДЛЯ ПІДГОТОВКИ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Відомо: чим вищий рівень теоретичної підготовки спеціаліста, тим точнішим і глибшим буде рівень аналізу ним тих фактичних ситуацій, із якими він має справу як фахівець, тим менш імовірною буде юридична помилка і результативнішою практична діяльність правоохоронних (правозастосувальних) органів.

Теорія держави і права має особливе значення у справі підготовки висококваліфікованих співробітників правоохоронних органів України.

По-перше, вона дозволяє бачити місце правоохоронних органів у механізмі держави, а також їх роль у виконанні державних функцій.

По-друге, теорія держави і права, висвітлюючи проблему "держава, право і особа" дає надійний орієнтир у взаємовідносинах працівника правоохоронних органів із населенням.

По-третє, ця наука коригує напрямки діяльності правоохоронних органів в умовах поглиблення і розширення демократії, формування правової держави, розвитку місцевого самоврядування, гласності в роботі державного апарату.

По-четверте, вона озброює знаннями про можливості і межі використання права та інших елементів механізму правового регулювання у боротьбі зі злочинністю, для охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки.

По-п'яте, теорія держави і права, висвітлюючи проблему правомірної поведінки і правопорушення, правозастосування, юридичної відповідальності, забезпечення законності і правопорядку в цілому як через галузеві юридичні науки, так і безпосередньо, дає знання про правову основу повсякденної діяльності різних служб і підрозділів правоохоронних органів.

Взаємовідносини правоохоронних органів із населенням сьогодні набувають характеру важливої державної політики. Це сприяє розширенню загального наукового світогляду суспільства. Важлива роль у цьому процесі саме і належить теорії держави і права.

Особливе значення теоретичні знання мають для співробітників правоохоронних органів, кожному з яких необхідно:

- 1) розуміти об'єктивні закономірності розвитку суспільства, держави і права, роль особи державного діяча щодо впливу на суспільні відносини за допомогою державно-правових засобів;
- 2) знати можливості та межі інструментальної ролі держави і права;
- 3) мати чітке уявлення про можливості правоохоронних органів під час виконання тієї чи іншої функції держави, про силу і значення різних засобів і гарантій забезпечення правомірної поведінки, законності, правопорядку;
- 4) вміти організувати і забезпечити боротьбу зі злочинністю, охорону громадського порядку і громадську безпеку в напрямку загальної державної політики, яка спрямована на демократизацію суспільства і побудову правової держави.